

Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve zellikleri

Editör:

Prof. Dr. Halil İbrahim Bulut

Yazarlar:

Prof. Dr. Osman Aydınlı

Doç. Dr. Mehmet mit

Doç. Dr. Ali Avcu

Doç. Dr. Adem Arıkan

Yrd. Doç. Dr. Kadir Gömbeyaz

Bu eser, İstanbul Üniversitesi Rektrlg Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen 39019 nolu "İslam Mezhepleri Tarihi Klasik Kaynakları ve özellikleri" adlı projenin bir neticesidir.

İstanbul 2018

Eş'arî Mezhepler Tarihi Kaynakları

Yrd. Doç. Dr. Kadir GÖMBEYAZ*

* Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam ve İtikadi İslam Mezhepleri ABD, kgombeyaz@hotmail.com

Giriş

Eş'arîlik, itikâdî bir ekol olarak Ehl-i Sünnet ve Cemaat'ın Mâturîdîlikle birlikte iki ana grubundan biri kabul edilen ve kurucusu olarak Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'ye (ö. 324/935-6) nispet edilen itikâdî fırkadır. Ömrünün önemli bir kısmını Basra Mu'tezile'sinin önde gelen ismi Ebû Ali el-Cübbâî'nin öğrencisi bir Mu'tezilî olarak geçiren Ebü'l-Hasan el-Eş'arî daha sonra bu fırkadan ayrılarak Mu'tezile'ye karşı Ashab-ı Hadis'in itikâdî yaklaşım ve görüşlerini benimseyerek reddiyelerde bulundu. Ancak bunu yaparken Ashab-ı Hadis'in benimsemediği, hatta eleştirdiği kıyas ve aklî delillendirmeye dayanan kelâm metodunu kullandı. Aslında Eş'arî öncesinde İbn Küllâb el-Basrî, Hâris el-Muhâsibî, Ebû Ali el-Kerâbîsî, Ebü'l-Abbas el-Kalânîsî gibi Ashab-ı Hadis içerisinde bazı âlimler aklî delillendirmeyi kullanmaya başlamışlardı, ancak Ehl-i Sünnet Kelâmı'nın tesisi Eş'arî ile gerçekleşmiş oldu.

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin itikâdî fırkalara dair *Makâlâtü'l-islâmiyyîn* adlı bir eserinin bulunması sonraki Eş'arî ulemanın da fırak sahasına hususen ilgi duymasına ve bu sahada ürünler vermesine sebep oldu. Ayrıca Eş'arîliğin İslâm coğrafyasında hem nüfus hem de etki bakımından yüzyıllar boyunca güçlü oluşu mezhepler tarihi sahasında Eş'arî müelliflerin ve eserlerinin tanınırlığını ve yaygın olarak kullanımını beraberinde getirdi.

1. Eş'arî Müelliflere Ait Makâlât Eserleri

1.1. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935-6) / Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve 'htilâfu'l-musallîn

Bu eser, makâlât sahasının en tarafsız ve malumat bakımından en zengin eserlerinden biri olarak kabul edilir. Eserin başında Eş'arî kendisinden önce bu sahada yazılmış kitaplarda gördüğü muhaliflerin görüşlerinde eksiltme, ilave, çarpıtma, herhangi bir araştırmaya girmeksizin yalan haberlere dayanma gibi eksiklikler üzerine bu eserini kaleme almaya giriştiğini bu kusurlardan arınmış güvenilir bir eser ortaya koyma amacında olduğunu belirtir.¹ Gerçekten de Eş'arî

¹ Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve 'htilâfu'l-musallîn*, I-II, thk. Hellmut Ritter, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1980, s. 1.

bu hedefini eserin kâhir ekseriyeti itibariyle başarmıştır. O, fırkalara dair tüm bilgi materyalini –büyük ölçüde kendi değerlendirmelerini vermeksizin- bir araya getirerek önemli bir referans kaynağı ortaya koymuştur.

Eş'arî'nin *Makâlât*'ı ile alakalı en önemli problemlerden biri onu ne zaman, daha doğru bir ifadeyle hayatının hangi döneminde, Mu'tezilî olduğu dönemde mi yoksa Mu'tezile'den ayrıldığı dönemde mi yazdığı meselesidir. Bunun yanında eserin bir bütün olarak değil de bölüm bölüm ve Eş'arî'nin hayatının farklı dönemlerinde yazıldığı şeklinde iddialar da mevcuttur.² *Makâlât*'ın bir bütün olarak veya bölüm bölüm ne zaman yazıldığı hususunda net bir tespitin yapılamamasının ve dolayısıyla farklı görüşlerin gündeme getirilmesinin gerisinde eserin çoğunluğu itibariyle tarafsız bir üsluba sahip olması yatmaktadır. Aslında Eş'arî, Ashab-ı Hadis ve Ehl-i Sünnet'in görüşlerini aktardığı yerin nihayetinde “Biz de onların bütün görüşlerini benimsiyor ve inanıyoruz” diyerek Sünnî kimliğini vurgulamaktadır.³ Ancak onun bu duruşunu eserin her yerinde yansıtmamış olması sanki eseri Mu'tezilî olduğu dönemde yazmış olup daha sonra bazı ilavelerde bulunduğu ve revize ettiği şeklinde bir yoruma kapı aralamaktadır. Fakat eserin tümüyle Eş'arî'nin Sünnî olduğu dönemde yazıldığını kabul etmenin önünde de herhangi bir engel yoktur.⁴ Eser müellifin hangi döneminde yazılmış olursa olsun ana çatı, metot ve üslup bakımından eserin Mu'tezilî makâlât geleneği içerisinde değerlendirilmesi doğru olacaktır. Bu hâliyle Eş'arî'yi “Sünnî bir kelâmcı, ancak Mu'tezilî bir fırak yazarı” olarak değerlendirebiliriz.⁵

Eş'arî'nin *Makâlât*'ı kapsam itibariyle diğer dinleri de ihtiva eden bir milel-nihal türü eser olmayıp yalnızca İslâm fırkaları ile sınırlıdır. Ancak Eş'arî'nin eseri ana fırkaların ve onların alt kollarının listelenerek görüşlerinin verildiği fırak eserlerinden farklılaşmaktadır. Örneğin kitap iki ana bölüme ayrılabilir. İlk bölüm itikâdî fırkaların fırka fırka tasnif edildiği fırak tarzında iken ikinci bölüm kelâmın detay meselelerinin ele alındığı ve her meselenin altında farklı kişi ve fırkaların görüşlerinin zikredildiği kelâm eseri mahiyetindedir. Ancak bunun özellikle erken dönem kaynaklarda itikâdî fırkaları ve görüşlerini tasnifte uygulanan bir metot olduğunu da hatırlamak gerekir. Zira Şehristânî fırkalara dair eser kaleme alan ulemanın (ashâbu'l-makâlât) ya fırkaları merkeze alarak her bir fir-

2 Örnek olarak bkz. George Makdisi, “Ash'arî and the Ash'arites in Islamic Religious History II”, *Studia Islamica*, 18 (1963), s. 27-30.

3 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 297.

4 *Makâlât*'ın yazılış tarihi ile alakalı tartışma için bkz. Kadir Gömbeyaz, *Makâlât Geleneğinde İmam el-Eş'arî*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniv. SBE, Bursa, 2005.

5 Bu yorum için bkz. Keith Lewinstein, *Studies in Islamic Heresiography: The Khawarij in Two Firqat Tradition*, (basılmamış doktora tezi), Princeton University, 1989, s. 16.

ka altında fırkanın tüm görüşlerini zikretmek şeklinde 'firka merkezli' veyahut fırkaların ayrışmalarına sebep olan ihtilafî itikâdî meseleleri merkeze koyarak her biri altında o meselede farklı görüşler ileri süren kişi ve fırkaları sıralamak biçiminde 'konu merkezli' bir tasnif metodu takip ettiklerini belirtir.⁶ Buna göre Eş'arî eserinde hem firka merkezli hem de konu merkezli metodun her ikisini de kullanmıştır. Hatta firka merkezli metodun uygulandığı ilk bölümde bile bazı fırkaların anlatımında önce firka merkezli bir tasnif metodu uygulamış, daha sonra fırkanın alt kollarının farklılaştığı meseleleri tasnif ederek konu merkezli tasnif metodunu takip etmiştir. Bu, Eş'arî'nin eserini takibi rahat olmayan, zaman zaman sistematiklikten uzak ve dağınık bir mahiyet arzetmesine sebebiyet vermiştir.

Eş'arî eserine sahabe topluluğundan itibaren İslâm ümmeti içerisinde ortaya çıkan ilk ihtilafları zikrederek başlar ve akabinde fırkaları tasnife geçer. O, itikâdî fırkaları on adet olarak belirlemiştir. İlk olarak Şi'a'yı ve onun da ilk kolu olarak Gâliye'yi zikreder. Râfıza/İmâmiyye ve Zeydiyye ile Şi'a'nın tasnifi sona erer. Akabinde Havâric fırkaları zikredilir. Bunu Mürçi'e ve Mu'tezile takip eder. Özellikle Mu'tezile'nin anlatımında tek tek alt kolların ve görüşlerinin verilmesi şeklinde bir anlatı takip edilmez. Bunun yerine kelâmın genel meseleleri, yani tevhid ve ilintili tartışmalı konular merkezinde farklı görüş beyan eden Mu'tezilî âlimlerin görüşleri verilir. Daha sonra Cehmiyye, Dırâriyye, Hüseyniyye, Bekriyye, Ashâb-ı Hadis ile Küllâbiyye'nin görüşleri kendi içerisinde alt kollar ve farklı görüşler olmaksızın topluca verilir.

Eş'arî itikâdî fırkalara dair verdiği malumatı yalnızca onların çeşitli konulardaki farklı görüşleriyle sınırlamayıp zaman zaman bazı ilave bilgiler sunduğu da olmuştur. Mesela, Râfıza/İmâmiyye fırkasına mensup müellifler ve bazı hadis râvîleri,⁷ Şi'a'nın yayıldığı yerler,⁸ Hz. Peygamber'in soyundan gelip de yönetime karşı isyan edenler,⁹ Hâricîlerin ortaya çıkışı ve fırkalara ayrılışının tarihî serüveni,¹⁰ bazı Hâricî kelamcı ve müellifler,¹¹ Hâricîler'e verilen isimler¹² ve ço-

6 Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I-II, thk. Emîr Ali Mühennâ & Ali Hasan Fâ'ûr, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1996, I, 22.

7 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 63-64.

8 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 64.

9 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 75-85.

10 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 86-92.

11 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 120.

12 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 127.

ğunlukta olduğu bölgeler,¹³ yönetime isyan eden Hâricî şahıslar¹⁴ ve müellifin kendi zamanında yaşayan bazı gruplar¹⁵ örnek olarak verilebilir.

Eserin ikinci bölümü, cevher-araz, hareket-sükûn, cin, şeytan, kabir azabı, sırat, Allah'ın isim ve sıfatları, Kur'an'ın mahiyeti gibi kelamın detay meseleleri ve daha spesifik konularına, yani Eş'arî'nin ifadesiyle 'kelâmın ince meseleleri'ne (el-kelâm fi'd-dakîk) aittir. Bu meseleler bağlamında öne sürülen farklı görüşleri ele alır. Ele alınan bazı meselelere kitabın ilk bölümünde de temas edilmiştir. Bu bölümde görüşleri verilenler genelde Mu'tezilî ulema olup eski bir Mu'tezilî olarak Eş'arî'nin Mu'tezile'ye dair vukufiyeti açıkça görülmektedir¹⁶ ve kendisine kadar kelâm alanında yapılan tüm tartışma, ihtilaf ve görüşler derlenmektedir. Meseleler hakkında herhangi bir görüşü tercih edip delillerle destekleme gibi bir gayretin içerisine girmeyen Eş'arî, zaman zaman rivayetler arasında birtakım değerlendirmelerde bulunmayı da ihmal etmez. Eş'arî'nin bilgileri derlerken karşılaştırmalı okumalar yapmak suretiyle tahkik ettiği görülmektedir ki bu, eserin değerini arttıran bir hususiyettir.¹⁷

Eş'arî'nin *Makâlât'*ındaki en önemli kaynağının çağdaşı meşhur Mu'tezilî Ebü'l-Kâsım el-Ka'bî el-Belhî'nin (ö. 319/931) *Makâlât'*ı olduğu, hatta Eş'arî'nin eserinin ana çatısını usul, dil ve içerik bakımından benzediği Ka'bî'nin *Makâlât'*ından aldığı söylenmiştir.¹⁸ Ancak her ne kadar her iki eserin yazılış tarihleri birbirine yakın olsa da Eş'arî'nin Ka'bî'nin *Makâlât'*ından etkilendiğini kesin bir dille ortaya koyma imkânına sahip değiliz. Zira Eş'arî eserinde Ka'bî'ye referanslarda bulunsa da bunlar ya onun görüşlerinedir ya da bu referanslar Ka'bî'nin *Makâlât'*ına değil de büyük ihtimalle başka eserlerinedir.¹⁹ Eş'arî'nin Ka'bî'ye değil de Ka'bî'nin de beslendiği ortak bir kaynağa dayanmış olması da mümkündür.²⁰ Ka'bî'nin *Makâlât'*ının tümü itibariyle henüz neşredilmediği için iki eser arasındaki ilişkiye dair net bir hükme varma şu an itibariyle güçtür.

13 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 128.

14 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 131. Ancak eserin hacmini arttıracığı için sadece Hz. Ali'ye karşı ayaklananları saymakla yetinir.

15 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 13, 61, 184, 483.

16 Nitekim İbn Teymiyye, *Makâlât'*taki en güvenilir bilgilerin Mu'tezile hakkında olduğuna işaret eder; bkz. Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhalim İbn Teymiyye, *Minhâcî's-sünneti'n-nebeviyye fi nakz kelâmi's-Şi'a ve'l-Kaderiyye*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim, I-IX, Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad, 1986, V, 276-277.

17 Nitekim İbn Teymiyye, Eş'arî'nin kelam sahasındaki görüşleri en iyi bilip yalan haberlerden en çok sakınan bir kişi olması hasebiyle, *Makâlât'*ını nakilleri itibariyle "en sağlam kaynak" olarak nitelemektedir, bkz. İbn Teymiyye, *Minhâcî's-sünne*, VI, 301.

18 Lewinstein, *Studies in Islamic Heresiography*, 12.

19 Eş'arî'nin Ka'bî'ye yaptığı referanslar için bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 230, 232, 358, 493, 557, 582.

20 Josef van Ess, *DerEine und Das Andere: Beobachtungen an islamischen häresiographischen Texten*, I-II, Walter de Gruyter, Berlin & New York, 2011, I, 472.

Makâlât itikâdî fırkalara ve onların farklılaşmalarına yol açan görüşlerine dair tüm bilgileri derleyen bir eser olması hasebiyle önemli bir veri kaynağı olsa da sistematik olmayışı, tekrarların çokluğu gibi illetlerle maluldür. Belki de bu yüzden İslâm tarihi boyunca yeterince tanınmamıştır.²¹ *Makâlât*'ın en dikkat çekici yönlerinden birisi fırak yazarlarının fırkaları tasnif ederken çoğu zaman referansta bulunmadan geçmedikleri, hatta tasniflerinin merkezine oturttukları 73 fırka hadisinin zikredilmemesi ve fırkaların tasnifinde 73 rakamına itibar edilmemesidir. Eş'arî eserin hiçbir yerinde 73 fırka hadisine ne âşikâr ne de zımnen referansta bulunmaz. Dolayısıyla 'kurtuluşa eren fırka' şeklinde bir tanımlaması da yoktur. Zikrettiği fırkaların sayısı da 73'ü fazlasıyla aşmaktadır.²²

Eş'arî'nin *Makâlât*'ı kendisinden sonraki dönemde Eş'arî müelliflerin fırak sahasına yönelmelerinde ve bu sahada eserler kaleme almalarında etkili olmuştur. İlerleyen satırlarda işaret edileceği üzere sonraki Eş'arî ulema *Makâlât*'tan bir bilgi kaynağı olarak istifade etmekle birlikte daha derli toplu ve sistematik eserler vücuda getirerek metot, usul ve üslupta farklı tarzlar denemişlerdir.

1.2. Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38)

Abdülkâhir el-Bağdâdî, Eş'arî fırak geleneğinde kilit bir ismi ifade eder. Zira İmam Eş'arî'nin *Makâlât*'ı usul, üslup ve biçim açısından Mu'tezilî fırak geleneği içerisinde kaleme alınmış bir eser olup Bağdâdî, bu eseri bilgi malzemesi olarak genişçe kullanmakla birlikte pek çok yönden Eş'arî'den farklı bir tarz geliştirmiş ve kendisinden sonra Eş'arî ulemanın fırak yazımının prototipini oluşturmuştur. Bu anlamda Eş'arî fırak geleneğinin temel çatısını oluşturan ve böylece başlatıcısı olan isim Abdülkâhir el-Bağdâdî'dir denilebilir. Mezhep imamı Eş'arî'nin fırak sahasında bir eserin bulunması muhtemelen tâbilerinin de bu yönde bir ilgisinin oluşmasına vesile olmuştur.

Bağdâdî'nin fırak sahasına ait iki eseri bulunmaktadır. Önce *el-Milel ve'n-nihal*²³ adlı eserini daha sonra da gelen bir istek üzerine *el-Fark beyne'l-firak*'ını²⁴ kaleme almıştır. *El-Milel* diğerine göre daha kapsamlı olup Eş'arî'nin *Makâlât*'ı gibi bilgileri bir araya toplama amacındadır.

21 Hellmut Ritter, "Nâşirin Mukaddimesi", *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 9.

22 Eş'arî ana fırkaları Şia, Havâric, Mürçî'e, Mu'tezile, Cehmiyye, Dırâriyye, Hüseyniyye, Bekriyye, Âmme ve Ashâb-ı Hadis ile Küllâbiyye şeklinde 'on' adet olarak belirler. Alt kollarıyla birlikte fırkaların sayısı yüzü aşmaktadır.

23 Tek yazma nüshası baş tarafı eksik olarak elimize ulaşan bu eser neşredilmiştir; bkz. Ebu'l-Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî, *Kütâbu'l-milel ve'n-nihal*, thk. Albert Nasrî Nâdir, 3. bs., Dâru'l-Meşrik, Beyrut, 1992.

24 İlk neşri Muhammed Bedr tarafından 1910'da gerçekleştirilen eserin günümüze değin birçok neşri gerçekleştirilmiş Türkçe dâhil birçok dile çevirisi yapılmıştır. Türkçe çevirisi Ethem Ruhi Fıglalı tarafından *Mezhepler Arasındaki Farklar* ismiyle gerçekleştirilmiştir; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,

Bağdâdî'nin her iki eserinde İmam Eş'arî'den farklı olarak gerçekleştirdiği ve kendisiyle birlikte Eş'arî fırak geleneğinin en başta gelen karakteristiklerinin biri olacak olan hususiyet, fırkaların tasnif ve sunumunun merkezine ümmetin 73 fırkaya ayrılıp birinin cennete diğerlerinin cehenneme gideceğini bildiren 73 fırka hadisinin oturtulması, hadiste belirtilen 73 rakamının hakiki bir sayı olarak kabul edilerek fırkaların tasnifinin buna göre düzenlenmesidir. Eş'arî eserinde 73 fırka hadisine herhangi bir göndermede bulunmamış, üstelik fırkaların tasnifinde 73 rakamını esas almamıştı. Bağdâdî ise fırkaların tasnifini bu hadisi temel referans olarak gerçekleştirmiş,²⁵ tabir câizse fırak yazımını bu hadisin şerhi olarak görmüştür. Bu hadis Bağdâdî'nin tasnifini sadece biçim ve usul olarak değil, manası itibariyle diğer fırkalara bakışı ve üslubu bakımından da belirlemiştir. Buna göre tek bir fırka 'hak' ve 'kurtuluşa erecek' olup diğer tüm fırkalar 'bâtıl' ve 'cehenneme gidecek'tir. Bu nedenle fırkaların incelenmesinde temel amaç onların ortaya çıkışı, gelişimi, görüşleri gibi hususların araştırılmasından ziyade bâtil ve cehennemlik olmalarına sebep olan sapkın görüşlerinin ortaya konulmasıdır. Bu nedenle Eş'arî gibi fırkalara dair bilgi malzemesini bir araya getirmekle yetinmez, onların yanlışlığını ve kurtuluşa eren fırka olarak Ehl-i Sünnet ve Cemaat'in haklılığını ve doğruluğunu ortaya koymaya çalışır.

Bağdâdî fırkaların toplam sayısını 73 olarak belirleyip fırkaları bu sayıya ulaşacak şekilde ana fırka-alt kol şeklinde bir ayırma tâbi tutarak tasnif etmiştir. Kendisinden sonra gelen Eş'arî ulema da bu metodu takip etmiş ancak 73 rakamına ulaşırken Bağdâdî'yi birebir tekrar etmek yerine farklı formüller denemişlerdir.

1.2.1. el-Milel ve'n-nihal

Bağdâdî'nin *el-Milel*'inin elimize ulaşan nüshası baş tarafından eksik olup Keysâniyye fırkası ile başlamaktadır. İsminden İslâm fırkaları dışında diğer dinlerden ve onların mezheplerinden bahsettiği tahmin edilebilecek olan bu eserin elimize ulaşan nüshasında diğer dinlerden bahis yoktur. Belki de diğer dinler elimize ulaşmayan baş kısımda ele alınmıştır, ancak bunu kesin bir dille ifade etmek mümkün değildir.

Ankara, 1991.

25 Bağdâdî'nin fırak yazımında 73 fırka hadisini merkeze alması ona özgü veya onunla başlayan bir durum değildir. Kendisinden önce bu usulü takip eden başka fırka mensubu fırak müellifleri mevcuttur. Muhtemelen Bağdâdî bu usulü kendi mezhebine uyarlamak istemiştir.

1.2.2. el-Fark beyne'l-fırak

Bağdâdî *el-Fark* adlı eserini *el-Milel*'den daha sonra²⁶ 73 fırka hadisinin manasını ve kurtuluşa eren fırka ile 72 sapkın fırkanın arasındaki farkları soran bir kişinin talebi üzerine kaleme aldığını belirtir.²⁷ Fırkaların tasnifine Hz. Peygamber'in vefatından sonra ashab arasında ortaya çıkan ilk ihtilafları zikrederek başlayan Bağdâdî, diğer eseri *el-Milel*'den farklı olarak fırkaları sırasıyla (1) 72 sapkın fırka, (2) Müslüman olarak görünen ancak öyle kabul edilmesi mümkün olmayan fırkalar ve (3) kurtuluşa eren fırka şeklinde 3 ana grupta ele alır. Bunlardan Bâtînîlerin ve gulât fikirlere sahip fırkaların ele alındığı Müslüman olarak görünüp aslında öyle olmayan grupları 73 fırka kapsamının dışına çıkartır. Onlar İslâm ümmeti içerisinde ele alınamayacağı için 73 fırka arasında sayılamazlar. *El-Fark*'ın son bölümü fırka-i nâciyeye ayrılmıştır. Bağdâdî burada Sünnet ve Cemaat fırkasının sınıflarını, kurtuluşa ereceğinin temellendirmesini, icma ettikleri prensipleri, geçmiş selef-i salihin hakkındaki fikirlerini, birbirlerini tekfir etmekten korunmuş olduklarını, faziletlerini, ilimlerinin çeşitlerini ve imamlarını, din ve dünya hakkındaki eserlerini zikreder.

Bağdâdî'nin *el-Fark*'ı kendisinden sonra Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyînî tarafından fırak eserinde büyük oranda tekrar edilmiş, Abdürrezzak er-Res'anî (ö. 647/1249) tarafından da ihtisar edilmiştir.²⁸

1.3. Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyînî / *et-Tebisîr fi'd-dîn ve temyîzü'l-fırkati'n-nâciye ani'l-fırakî'l-hâlikîn*

Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin öğrencisi ve damadı olan, Nizamülmülk tarafından Tûs'taki medresede müderris olarak görevlendirilen²⁹ Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyînî, makâlât sahasında *el-Tebisîr fi'd-dîn ve temyîzü'l-fırkati'n-nâciye ani'l-fırakî'l-hâlikîn* adlı bir eser kaleme almış ve bu eserinde Bağdâdî'nin *el-Fark*'ını esas alarak büyük oranda tekrar etmiştir.³⁰

26 *el-Milel*'in nâşiri Albert N. Nâdir bu durumu *el-Fark*'ta *el-Milel*'e yönelik yapılan referanslar ve bunların *el-Milel* ile uyuşmasından hareketle ortaya koyar; bkz. "Mukaddime", *Kitâbu'l-milel ve'n-nihal* içinde, 22-40.

27 Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1995, 3.

28 Abdürrezzak b. Rızkılâh er-Res'anî, *Muhtasarü Kitâbi'l-fark beyne'l-fırak*, nşr. Philip Khuri Hitti, Kahire, 1924.

29 bkz. Emrullah Yüksel, "İsferâyînî, Şehfûr b. Tâhir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXII, 517-518.

30 krş. Şehfûr Ebu'l-Muzaffer Tâhir b. Muhammed el-İsferâyînî, *el-Tebisîr fi'd-dîn ve temyîzü'l-fırkati'n-nâciye ani'l-fırakî'l-hâlikîn*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1983.

1.4. Ebü'l-Feth eş-Şehristânî / *el-Milel ve'n-nihal*

Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristânî'nin (ö. 548/1153) İslâm fırkaları yanında diğer din ve inançları incelediği *el-Milel ve'n-nihal* adlı eseri sadece Eş'arî fırak geleneğinin değil, tüm fırak edebiyatının en çok bilinen, faydalanılan ve en yetkin örneğidir. Kendisinden sonra kaleme alınan fırak eserleri üzerinde ciddi anlamda etki bırakmış, özellikle tarafsız üslubu, güvenilir ve doyurucu bilgi sunması sebebiyle farklı fırka mensubu ulema tarafından da kullanılan bir başvuru kaynağı olmuştur.

Şehristânî özellikle kelâma dair olan eseri *Nihâyetü'l-akdâm* sebebiyle Eş'arî kabul edilmekle birlikte gerek kendi çağdaşı bazı müelliflerce gerekse de modern çalışmalarda aslında bir "İmâmî-Şîî" veya "İsmâîlî" olduğu iddia edilmiştir. Sünnî-Eş'arî bir çevrede yetişmesi, Bağdat Nizâmiyye medreselerinde bir dönem ders vermesi, Selçuklu hükümdarı Sencer'in sarayında bir süre bulunması gibi hususiyetler ile yukarıda işaret edilen *Nihâyetü'l-akdâm* adlı eseri onun Eş'arî olduğu kanaatini güçlendirirken özellikle hakkında pek bilgi sahibi olunmayan ve yakın zamanlarda neşredilen tefsiri *Mefâtihu'l-esrâr ve mesâbihu'l-ibrâr*'da karşımıza Şîî bir âlim olarak çıkmaktadır. Aslında Şehristânî belli bir mezhebe sıkı bir şekilde bağlı olmaktan ziyade farklı mezheplere ait olsa da doğru gördüğü görüşleri rahatça savunan bir âlim görünümündedir.³¹ Şehristânî *el-Milel ve'n-nihal* adlı eserinde mezhebî kimliğini açık bir şekilde belli etmemesine ve olabildiğince tarafsız bir üslup benimsemesine rağmen, eser Eş'arî fırak geleneğine ait olarak kabul edilmiştir. Bağdâdî'nin fırak eserlerinde yaptığı önce sapkın 72 fırkayı sayma ve akabinde de müntesibi olduğu fırka olan Eş'arîliği kurtuluşa eren fırka olarak zikretme şeklindeki usulünü Şehristânî *el-Milel*'de takip etmemekte, Eş'ariyye'yi Sıfâtiyye başlığı altında Kerrâmiyye ve Müşebbihe ile birlikte ele almaktadır. Bu, sonraki Eş'arîlerin çoğunluğu itibarıyla benimseydiği bir usul olmamış, onlar bilgi malzemesi olarak *el-Milel*'den çokça istifade etmelerine rağmen biçim olarak genelde Bağdâdî'nin usulünü takip etmişlerdir.

Şehristânî ana fırkaları dört ana meseleye (*erbe'u qavâ'id*) dayandırarak belirler. Bu dört mesele kader, ilahî sıfatlar, iman ve imamet olup kader meselesinden Mu'tezile ve Cebriyye, ilahî sıfatlar meselesinden Eş'ariyye, Kerrâmiyye

31 Şehristânî mezhebî kimliğine dair iddia ve değerlendirmeler için bkz. Kadir Gömbeyaz, *İslâm Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, Basılmamış doktora tezi, Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Ens., 2015, 179-182. Ayrıca özellikle bkz. Mustafa Öztürk, "The Difference Stances of al-Shahrastani: A Study of the Sectarian Identity of Abu l-Fath al-Shahrastani in Relation to his Qur'anic Commentary", *İlahiyat Studies*, 1/2, 2010, 195-239; Makalenin gözden geçirilmiş Türkçe çevirisi: "Mefâtihu'l-Esrâr Adlı Kur'an Tefsiri Bağlamında Ebu'l-Feth eş-Şehristânî'nin Mezhebî Kimliği Üzerine Bir İnceleme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/1, 2012, 1-41.

ve Müşebbihe'den oluşan Sıfâtiyye, iman konusundan Havâric ve Mürçi'e ve son olarak da imamet meselesinden Şî'a ortaya çıkmıştır.

Şehristânî'nin *el-Milel*'i yalnızca Eş'arî müellifler üzerinde değil diğer fırka mensubu âlimlerin fırak eserlerinde de etkili olmuştur. Örneğin Uman İbâdîlerinden Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'id el-Ezdî el-Kalhâtî (ö. 7/13. yyın ilk yarısı) *el-Keşf ve'l-beyân* adlı kelam-fırak-tarih sahalarını kapsayan eserinde İslâm fırkalarını ele aldığı bölümde her ne kadar Şehristânî'yi ve *el-Milel*'ini hiçbir şekilde zikretmese de *el-Milel*'den büyük oranda yararlandığı anlaşılmaktadır.³² Fırka-i nâciyeyi kendi fırkası olan Vehbiyye/İbâdiyye olarak kabul eden müellif, 4 ana bidat fırkasını Kaderiyye, Sıfâtiyye/Haşviyye, Şia ve Havaric şeklinde belirlemede her birine sırasıyla 15, 15, 15 ve 27'şer alt kol belirlemek suretiyle 73 rakamına ulaşmaktadır. Kaderiyye, Şî'a ve Havâric fırkalarının tespitinde ve haklarında verdiği bilgi malzemesinde Şehristânî etkisi bariz hissedilirken Sıfâtiyye altında Hanefiyye, Şâfiyye, Mâlikiyye ve Hanbeliyye gibi Sünnî fıkıh ekolleri gibi değişik fırkalar ekleyerek farklılaşmaktadır. Bunlar kendi mezhebî bakışı sebebiyle yaptığı tasarruflardır. Kalhâtî muhtemelen Sünnî/Eş'arî olarak bilinen bir müelliften yararlandığını göstermemek için Şehristânî'den ve eserinden bahsetmemiş olmalıdır. O, Şehristânî'nin tarafsız üslubunun aksine savunmacı karakteriyle de farklı bir noktada durmaktadır.

1.5. Seyfüddîn el-Âmidî (ö. 631/1233), *Ebkâru'l-efkâr*

Esasen bir fırak müellifi olmayan ve Eş'arî düşüncenin felsefleşmiş kelâm döneminin önemli isimlerinden biri olan Seyfüddîn el-Âmidî, kelâma dair *Ebkâru'l-efkâr* adlı eserinin son kısmında itikâdî fırkaları ele alır ve 73 şubeli bir fırka tasnifi gerçekleştirir.³³ Âmidî bu tasnifini Bağdâdî'den, özellikle de Şehristânî'nin *el-Milel*'inden istifade ile oluşturmuş ancak 73 fırkanın dizilişinde kendince tasarruflarda bulunmuştur.

Âmidî'nin tasnifinde ana fırkalar sekiz adet olup 73 rakamına $20+22+20+5+3+1+1=72+1$ (fırka-i nâciye)=73 formülüyle ulaşılır. Âmidî'nin kendinden önceki Eş'arî müelliflerin tasnifinden farklılaştığı önemli noktalardan biri İsnâ Aşeriyye'ye karşılık gelen İmâmiyye'nin alt kolları olmaksızın tek fırka olarak zikredilmesidir. Yine Müşebbihe'nin müstakil bir fırka haline gelerek altında Kerrâmiyye'nin ele alınması bir başka farklı noktadır. Âmidî 72 bidat fırkasını zikrettikten sonra fırka-i nâciyeyi ele alır. Bu fırka "Eş'arîler, muhaddislerin

32 Bkz. Gömbeyaz, "İbâdî Fırak Literatüründe Şehristânî Etkisi: Kalhâtî Örneği", *İslâmî İlimler Dergisi İbâdîlik Özel Sayısı*, X/1, 2015, 149-168.

33 İlgili yer için bkz. Ebu'l-Hasan Seyfüddîn Ali b. Muhammed el-Âmidî, *Ebkâru'l-efkâr fî usûli'd-dîn*, I-V, thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî, Matbaatu Dâri'l-Kütüb ve'l-Vesâ'iki'l-Kavmiyye, Kahire, 2002, V, 37-106.

ilk nesilleri (*es-Selef mine'l-muhaddisîn*) ve Ehl-i Sünnet ve Cemaat" olarak belirtilir. Bu üç ana gruptan müteşekkil fırka sunumu aslında Şehristânî'nin Eş'arîliğe dair anlatımında görülmektedir. Buna göre fırka-i nâciye Eş'arîlerin yanı sıra onun öncesinde yaşayan Mâlik b. Enes, Ahmed b. Hanbel gibi Ashab-ı Hadis'in ilk nesilleri ile Hâris el-Muhâsibî, Kalânîsî ve İbn Küllâb gibi Ehl-i Sünnet kelâmının müjdeleyicileri sayılan kişileri ifade eden Ehl-i Sünnet ve Cemaat'ı da kapsamaktadır. Âmidî fırka tasnifini bitirdikten sonra bid'at ehlinin dinî hükmü konusunu ele alır ve diğer fırkaları tekfir etmenin yolunu zorlaştıran argümanlar öne sürer.³⁴

Âmidî'nin fırka tasnifini önemli ve değerli kılan husus tasnifin kendisinden sonra özellikle Adudüddîn el-Îcî (ö. 756/1355) tarafından muhtasar bir şekilde *el-Mevâkıf* isimli eserinde kullanılması ile Eş'arî gelenek içerisinde şöhrate kavuşması ve Eş'arî müelliflerin artık yeni tasnif denemeleri yapmak yerine çoğu zaman Âmidî'nin tasnifini tekrar etmesidir. Bu tasnif sadece Eş'arî müellifler tarafından değil, Eş'arîliğin İslâm dünyasındaki nüfuzunun etkisiyle diğer itikâdî fırka mensubu müellifler tarafından da benimsenmiş veya kullanılmıştır.³⁵ Yine Osmanlı döneminde fırka tasnifi yapan pek çok ulema İcî ve/veya Cürcânî üzerinden tanıdığı Âmidî tasnifini tekrar etmiş,³⁶ kimisi fırka-i nâciye kısmını "Eş'arîler ve Mâturîdîler" şeklinde değiştirmiştir.³⁷

1.6. İbn Ebi'd-Demm (ö. 642/1244), *el-Fıraku'l-İslâmiyye*

Hama Kadısı olarak da tanınan Ebu İshâk Şihâbüddîn İbrâhîm b. Abdülâh el-Hamevî el-Hemdânî, fırak sahasında kaleme aldığı *el-Fıraku'l-İslâmiyye* adlı eserinde³⁸ Şehristânî'nin *el-Milel*'deki tasnifini takip etmekle birlikte birçok tasarrufta bulunmuştur.³⁹ Örneğin Şehristânî'de Cehmiyye-Neccâriyye ve Dırâ-

34 Âmidî'nin tasnifinin detayları ve önemine dair bkz. Gömbeyaz, "İtikâdî Fırka Tasnifçiliğinde Âmidî'nin Yeri", *Uluslararası Seyfuddîn Âmidî Sempozyumu Bildirileri*, ed. Ahmet Erkol, Abdurrahman Adak, İbrahim Bor, Ensar Yayınları, İstanbul, 2009, 269-302.

35 Örneğin Endülüslü meşhur Mâlikî âlim Şâtibî (ö. 790/1388) *el-İ'tisâm*'ında bu fırka tasnifini 73 şubeli tasnife örnek olarak verir; bkz. Ebu İshâk İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtibî, *el-İ'tisâm*, I-IV, nşr. Ebu Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlu Selmân, Mektebetü't-Tevhîd, Bahreyn, 2000, III, 185-201. Yine Şî'i ulemadan İbnü'l-Atâ'î'ki (ö. 790/1388) *er-Risâletü'l-fârîka ve'l-mulhatü'l-fâika* adlı eserinde Âmidî'nin ismini bizzat anarak geniş alıntılar yapmıştır; bkz. Muhammed Cevâd Meşkûr, "İbnü'l-Atâ'î'nin Hayatı, Eserleri ve *er-Risâletü'l-fârîka ve'l-mulhatü'l-fâika* Risalesi", çev. Ahmet Şahinoğlu, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/1, 2013, 148.

36 Örnek olarak Fenârîzâde Mehmed Şâh (ö. 839/1435-6), Ahmed Ziyâeddîn el-Gümüşhânevî (ö. 1309/1893), Abdurrahman Aktepe (ö. 1910), Ahmed Feyzî Çorumî (ö. 1327/1909), Abdullatif Harpûti (ö. 1332/1914) gibi isimler verilebilir. Ayrıntılar için bkz. Gömbeyaz, *İslâm Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 200-202.

37 Örneğin Surrî Giridi (ö. 1310/1894) ve Hasan b. Ömer es-Sunkürî; bkz. Gömbeyaz, *İslâm Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 202.

38 Bu eser neşredilmiştir; Seyit Bahcıvan, *Mezhepler Tarihi Yazmalarında Aidiyet Problemi "Usûlu'n-nihâl ve el-Fıraku'l-İslâmiyye" Örneği ve Eserlerin Edisyon Kritiği*, y.y., Konya, 2007, 67-195.

39 Buna dair detaylar için bkz. Gömbeyaz, *İslâm Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 190-191.

riyye'den oluşan Cebriyye, İbn Ebi'd-Demm'de Cebriyye-i Hâlısa ve Cebriyye-i Mütevesst'tan oluşmakta, Cebriyye-i Mütevesst ise Cehmiyye, Neccâriyye ve Dırâriyye/Hafsiyye'den müteşekkil olmaktadır. Yine Şî'a başlığı altında Keysâniyye ve Zeydiyye fırkalarını saymakla yetinmekte, İmâmiyye, Gulât ve Bâtıniyye fırkalarını ise tüm bidat fırkalarını zikrettikten sonra "imâmet" meselesine ve Bâtınlığe hasrettiği geniş hususi başlıklar altında ele almaktadır. Bunları Fel-sefeciler için açtığı bir başlık takip eder. En son ise fırka-i nâciyeyi ele alır. İbn Ebi'd-Demm'in Şehristânî ile birlikte Abdülkâhir el-Bağdâdî'ye de dayandığı görülmektedir.

1.7. Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1209)

Eş'arî kelâmının önemli isimlerinden biri olan Fahreddîn er-Râzî firak sahasında da eserler kaleme almış bir müelliftir. O, genel olarak *İ'tikâdâtı firakı'l-müslimîn ve'l-müşrikîn* adlı muhtasar firak risalesi ile tanınmaktaydı.⁴⁰ Ancak yapılan araştırmalar göstermiştir ki, onun firak sahasındaki eserleri bununla sınırlı değildir. Hatta *İ'tikâdât* aslında Râzî'nin *Tahsîlu'l-hakk* isimli muhtemelen orijinali Farsça olan eserinin ikinci bölümünün Arapça çevirisinden ibarettir. Bu eserin yanında Râzî'nin *er-Riyâzu'l-mûnika* isimli bir başka firak eseri daha bulunmaktadır. Ayrıca *Hadâ'iku'l-envâr* isimli ilimler tasnifine dair Farsça eseri içerisinde "ilm-i makâlât-ı ehl-i âlem" başlığı altında gerçekleştirdiği bir firka tasnifi de bu bağlamda ele alınmalıdır.⁴¹ Râzî, bu eserinde Şehristânî'nin *el-Millel*'deki 73 şubeli firka tasnifini büyük ölçüde korurken kendince bazı dikkat çekici değişikliklerde bulunur. Örneğin Mu'tezile fırkalarına Kâdî Abdülcebbâr'a nispetle Kadaviyye ile Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'ye nispetle Ebü'l-Hüseyniyye fırkasını ilave eder. Râzî'nin ilimleri tanıttığı bu eserde yaptığı bu firka tasnifindeki gaye sözkonusu ilmin literatüründen bir örnek sunmaktır. O nedenle onun firak müellifi olarak gerçek kimliğini ortaya koyan eserleri *Tahsîlu'l-hakk/İ'tikâdât* ve *er-Riyâzu'l-mûnika*'dır.

1.7.1. Tahsîlu'l-hakk/İ'tikâdât

Râzî'nin *İ'tikâdât* olarak bilinen eseri yukarıda da işaret edildiği üzere orijinali muhtemelen Farsça olan *Tahsîlu'l-hakk* isimli eserinin ikinci bölümünün müstakillen Arapça çevirisinden ibarettir. *Tahsîlu'l-hakk*'ın ilk bölümünde Râzî, önce itikatta İmam Eş'arî'ye, amelde de İmam Şâfi'i'ye ulaşan ilim silsilesini

40 Bu risalenin ilk neşri 1938 yılında Ali Sâmî Neşşâr tarafından gerçekleştirilmiş ve daha sonra pek çok kez farklı nâşirler tarafından neşirleri gerçekleştirilmiştir.

41 Bu üç eser ışığında Râzî'nin firak müellifi kimliğine dair yapılmış bir araştırma için bkz. Gömbeyaz, "Bir Fırak Müellifi Olarak Fahreddîn er-Râzî", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddîn er-Râzî*, ed. Ömer Türker – Osman Demir, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013, 347-378, Ayrıca bkz. Gömbeyaz, *İslâm Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 205-218.

verir. Daha sonra Ehl-i Sünnet'in prensiplerini sekiz başlık altında ele alır. Bunu *İtikâdât* olarak bildiğimiz diğer dinleri ve İslâm fırkalarını muhtasar bir biçimde ele aldığı ikinci bölüm takip eder. Râzî bu bölümü kendi içinde on başlık altında inceler. İlk sekiz başlıkta ana bid'at fırkalarını işledikten sonra "İslâm dininden görünüp aslında öyle olmayan fırkalar" isimli dokuzuncu başlıkta Bâtınîleri işler. Bu, Bağdâdî'nin *el-Fark*'taki usulünü hatırlatmaktadır. Son başlıkta da İslâm dışındaki dinler ve felsefecileri ele alır. Râzî'nin bu eserindeki fırka tasnifinde gerçekleştirdiği önemli tasarrufları bulunmaktadır. Bunların başında Sûfilerin fırka tasnifine dâhil edilmesidir. Kendisinden önce Mutahhar el-Makdisî ve Ebü'l-Meâlî gibi bazı az sayıda müellif de Sûfileri fırka tasnifine katmış olsa da Râzî, bu tasarrufunu Sûfilerin bilginin elde edilmesinde "*tasfiye ve tecrid*"i kabul etmek suretiyle epistemolojik bir duruşa sahip olmalarına dayandırmaktadır. Altı alt koldan müteşekkil olarak zikrettiği Sûfiler içerisinde Ashâbu'l-hakîka'yı "Müslümanların en hayırlısı" olarak niteler. Yine Râzî'nin tasnifinin en özgün yönlerinden biri fırka sayısının 73'ü fazlasıyla aşması sebebiyle bu bağlamda bu tasarrufunun gerekçelerini tartışmaya açarak 73 fırka hadisinin anlaşılma biçimine dair ilginç yorumlar getirmesidir. Ona göre hadiste belirtilen 73 rakamı ana fırkaları ifade ediyor olabilir ki, bunların sayısı on civarında olup sayı henüz tamamlanmamıştır. Ya da bu rakam fırkalarının alt sınırını ifade etmekte olup İslâm fırkaları en az 73 adettir demek istenmiş olabilir. Râzî *Tahsilu'l-hakk'İtikâdât*'taki Sûfileri tasnife dâhil etmek gibi tasarrufları ve 73'ü aşan fırka tasnifi ile 73 fırka hadisini esas alan ve hadisteki 73 rakamını hakiki sayı olarak kabul ederek 73 şubeli fırka tasnifi yapan Eş'ârî fırak müelliflerinden farklılaşmakta, dolayısıyla aslında geleneğin dışına çıkan bir durum arz etmektedir.

1.7.2. er-Riyâzu'l-mûnika

Râzî'nin Eş'ârî fırak geleneğinden ziyade mezhep imamı İmam Eş'ârî'nin *Makâlât*'ı gibi Mu'tezilî gelenek içerisinde ele alınması daha uygun olan fırak eseri *er-Riyâzu'l-mûnika*'dır.⁴² Sondan eksik olarak elimize ulaşan ve bu şekilde neşredilen eser bu hâliyle üç ana bölümde ele alınabilir. İlk bölümde Râzî, itikâdî meseleleri ve bunlara dair ortaya atılan farklı görüşleri (s. 3-167), ikinci bölümde Eş'ârîliğin tarihçesi, fikirleri ve kendisine kadar ulaşan ilim silsilesini (s. 173-184), üçüncü bölümde ise itikâdî İslâm fırkalarını (s. 187-447) işlemektedir. Bu bölüm Havâric fırkasının anlatımında birden kesilmektedir. O nedenle eserin tamamlanıp tamamlanmadığını, tamamlanmışsa hangi fırkaların işlendiği-

42 2004 senesinde neşredilen bu eser pek fazla bilinmemektedir; bkz. Râzî, *er-Riyâzu'l-mûnika fî ârâ'i ehli'l-âlem*, thk. Es'ad Cum'a, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Ulûmî'l-İnsâniyye bi'l-Kayrâvân & Merkezü'n-Neşri'l-Câmi'i, Kayravan, 2004. Van Ess, *er-Riyâzu'l-mûnika* Mu'tezilî Ka'bi'nin *Makâlât*'ındaki sistemi takip eden bir eser olarak nitelemektedir; bkz. *Der Eine und das Andere*, II, 1068.

ni, Süfîlere, diğer dinlere ve felsefecilere yer verilip verilemediğini bilemiyoruz. Râzî eserine bilgi meselesi ve Sofistlerle başlamakta, fırkaların isimlendirilme meselesini incelemekte, Şehristânî gibi “mahlukat arasındaki ilk şüphe” ve “İslâm tarihindeki ilk ihtilaflar” gibi konulara yer vermekte, on ana ihtilaflı itikâdî meseleyi ortaya çıkan farklı görüşler çerçevesinde incelemektedir. İtikâdî fırkaları işlerken de Mu‘tezile’yi fırka fırka değil de şahsiyetler şeklinde tıpkı Ka’bî’nin *Makâlât*’ındaki gibi tabakat biçiminde sunmaktadır. Daha sonra ele aldığı Şî’a’yı da kronolojik ve imam merkezli bir biçimde incelemektedir. Gulât fırkalarını *Tahsîlu’l-hakk/İ’tikâdât*’tan farklı olarak İslâm fırkalarının dışında değil Şî’a içerisinde ele almaktadır. Bunu Havâric fırkası takip etmekte, ancak fırkaya dair sunumun başlarında eser bitmektedir. Ana çatı bakımından *Tahsîlu’l-hakk* ile *er-Riyâzu’l-mûnika* arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Sanki *er-Riyâz*, *Tahsîl*’in geniş hâli veya *Tahsîl*, *er-Riyâz*’ın muhtasar biçimi gibidir. Ancak Râzî’nin iki eserde farklı metotlar kullandığını ve *er-Riyâz*’ın eksik olarak günümüze ulaşmış olması sebebiyle de tam olarak ne gibi tasarruflarda bulunduğu dair kesin bir şeyler söylemenin mümkün olmadığını belirtmek gerekmektedir.

Râzî’nin firak sahasında ele alınması gereken bu üç türünün kendisinden sonraki dönemde gerek Eş‘arî gelenekte gerekse de başka eserlerde pek fazla etkin olmadığını söylememiz gerekir. Bunun gerisinde söz konusu eserlerinin ya Farsça olması ya da nüshalarının nâdir oluşu gibi sebeplerle bilinmemesi ve tanınmaması rol oynamış olmalıdır. Fakat sayıları az olsa da bu eserleri tanıma fırsatı bulan bazı müelliflerin onlardan istifade ettikleri ve firak sahasına dair müellefatlarında önemli ölçüde yararlandıklarını da tespit edebilmekteyiz.⁴³

43 Örneğin Râzî’ye yakın bir dönemde yaşamış ve onun gibi Rey şehriden olan İmâmî-Şî’î müellif Cemâleddîn Murtazâ İbnü’l-Dâ’î er-Râzî (ö. 7/13. yy) *Tebîrâtü’l-avamm fi makâlâti’l-enâm* adlı Farsça eserinde Râzî’nin *Tahsîlu’l-hakk*’ından alıntılar yapmakta ve tasnifinde yer yer istifade etmektedir; bkz. Gömbeyaz, *İslâm Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 214-215.

Râzî’nin *Tahsîlu’l-hakk*’ından muhtemelen ikinci bölümünün Arapça çevirileri yoluyla istifade eden bir başka müellif Osmanlı ilim dünyasından Mehmed Emîn b. Sadreddîn (Sadreddinzâde) eş-Şîvânî’dir (ö. 1036/1627). *Tercümânü’l-ümem* adıyla bilinen Türkçe firak risalesinde Râzî’nin *Tahsîlu’l-hakk/İ’tikâdât*’ındaki fırka tasnifini büyük ölçüde korumakla birlikte kendince birtakım tasarruflar gerçekleştirmiştir. Diğer dinleri risalesinin kapsamı dışında tutan müellif Süfîleri incelediği başlıkta kendi dönemindeki birtakım Süfî grupları ele almakta ve Râzî’nin aksine hiçbir kolu hakkında tasvipkâr ifadeler kullanmamaktadır. Bu risale Abdülkadir Karahan tarafından tanıtılmış ve Fiğlalı tarafından da neşredilmiştir; bkz. Karahan, “İtikad Mezhepleri Üzerine Türkçe Bir Yazma: *Tercümânü’l-ümem*”, *İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi*, I/1, 1963, 7-14; Ethem Ruhi Fiğlalı, “İbn Sadru’l-Din eş-Şîvânî ve İtikâdî Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risalesi”, *Anakara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIV, 1981, 249-254.

Kaynakça

- Âmidî, Ebü'l-Hasan Seyfüddîn Ali b. Muhammed, *Ebkâru'l-efkâr fi usûli'd-dîn*, I-V, thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî, Matbaatu Dâri'l-Kütüb ve'l-Vesâ'iki'l-Kavmiyye, Kahire, 2002.
- Bağdâdî, Ebü'l-Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir, *Kitâbu'l-milel ve'n-nihal*, thk. Albert Nasrî Nâdir, 3. bs., Dâru'l-Meşrik, Beyrut, 1992.
- Bağdâdî, Ebü'l-Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1995.
- Bahcıvan, Seyit, *Mezhepler Tarihi Yazmalarında Aidiyet Problemi "Usûlu'n-nihal ve el-Fıraku'l-İslâmiyye" Örneği ve Eserlerin Edisyon Kritiği*, y.y., Konya, 2007.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil, *Makâlâtu'l-islâmiyyîn ve'htilâfu'l-musallîn*, I-II, thk. Hellmut Ritter, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1980.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, "İbn Sadru'd-Din eş-Şirvânî ve İtikâdî Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risalesi", *Anakara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIV, 1981, 249-254.
- Gömbeyaz, Kadir, *Makâlât Geleneğinde İmam el-Eş'arî*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniv. SBE, Bursa 2005.
- Gömbeyaz, Kadir, "İtikâdî Fırka Tasnifçiliğinde Âmidî'nin Yeri", *Uluslararası Seyfüddîn Âmidî Sempozyumu Bildirileri*, ed. Ahmet Erkol, Abdurrahman Adak, İbrahim Bor, Ensar Yayınları, İstanbul, 2009, 269-302.
- Gömbeyaz, Kadir, "Bir Fırak Müellifi Olarak Fahreddîn er-Râzî", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddîn er-Râzî*, ed. Ömer Türker – Osman Demir, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013, 347-378.
- Gömbeyaz, Kadir, *İslâm Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, Basılmamış doktora tezi, Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Ens., 2015.
- Gömbeyaz, Kadir, "İbâdî Fırak Literatüründe Şehristânî Etkisi: Kalhâtî Örneği", *İslâmî İlimler Dergisi İbâdîlik Özel Sayısı*, X/1, 2015, 149-168.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm, *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye fi nakz kelâmi's-Şî'a ve'l-Kaderiyye*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim, I-IX, Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad, 1986.

- İsferâyînî, Şehfûr Ebü'l-Muzaffer Tâhir b. Muhammed, *el-Tebîr fî 'd-dîn ve tem-yüzü'l-fırkati'n-nâciye ani'l-fıraki'l-hâlikîn*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1983.
- Karahan, Abdülkadir, "İtikad Mezhepleri Üzerine Türkçe Bir Yazma: *Tercümânü'l-ümem*", *İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi*, I/1, 1963, 7-14.
- Lewinstein, Keith, *Studies in Islamic Heresiography: The Khawarij in Two Firaq Tradition*, (basılmamış doktora tezi), Princeton University, 1989.
- Makdisi, George, "Ash'arî and the Ash'arites in Islamic Religious History II", *Studia Islamica*, 18 (1963), s. 27-30.
- Meşkûr, Muhammed Cevâd, "İbnü'l-Ataiki'nin Hayatı, Eserleri ve *er-Risâletü'l-fârîka ve'l-mulhatü'l-fâika* Risalesi", çev. Ahmet Şahinoğlu, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/1, 2013, 147-158.
- Öztürk, Mustafa, "The Difference Stances of al-Shahrastani: A Study of the Sectarian Identity of Abu l-Fath al-Shahrastani in Relation to his Qur'anic Commentary", *İlahiyat Studies*, I/2, 2010, 195-239. Makalenin gözden geçirilmiş Türkçe çevirisi: "Mefâtihu'l-Esrâr Adlı Kur'an Tefsiri Bağlamında Ebü'l-Feth eş-Şehristânî'nin Mezhebî Kimliği Üzerine Bir İnceleme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/1, 2012, 1-41.
- Râzî, Fahreddin, *er-Riyâzu'l-mûnika fî ârâ'i ehli'l-âlem*, thk. Es'ad Cum'a, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Ulûmi'l-İnsâniyye bi'l-Kayravân & Merkezü'n-Neşri'l-Câmi'î, Kayravan, 2004.
- Res'anî, Abdürrezzak b. Rızkılâh, *Muhtasarı Kitâbi'l-fark beyne'l-fırak*, nşr. Philip Khuri Hitti, Kahire, 1924.
- Şâtıbî, Ebu İshâk İbrâhîm b. Mûsâ, *el-İ'tisâm*, I-IV, nşr. Ebu Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlu Selmân, Mektebetü't-Tevhîd, Bahreyn, 2000.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I-II, thk. Emîr Ali Mühennâ & Ali Hasan Fâ'ûr, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1996.
- van Ess, Josef, *DerEine und Das Andere: Beobachtungen an islamischen häre-siographischen Texten*, I-II, Walter de Gruyter, Berlin & New York, 2011.
- Yüksel, Emrullah, "İsferâyînî, Şehfûr b. Tâhir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXII, 517-518.